

КАТЕГОРІЯ ПОРІВНЯННЯ В КРИМСЬКОТАТАРСЬКІЙ МОВІ

Порівняння у кримськотатарській мові ще не було предметом систематичного вивчення, хоча окрему інформацію про засоби та особливості утворення порівняльних конструкцій подибуємо в роботах [Меметов et al. 2003, Меметов 2006, Меметова 2001, Севортян 1966, Jankowski 1992, Öner 1998, Yong-Song Li, 2004] та ін. У татарському мовознавстві дослідження порівняльних конструкцій проводили А.Ісхак, В.Х.Хаков [Ісхак 1963; Хаков 1963], їхні роботи присвячені стилістичним особливостям категорії порівняння. У лексико-граматичному та стилістичному аспектах татарське порівняння вивчав С. Ш. Поварісов [Поварисов 1965], він встановив компоненти татарського порівняння, проаналізував їхні характерні ознаки, дослідив лексичне та морфологічне вираження порівнянь татарської мови. Порівняння як особливість поетичного мовлення та стилю творчості поетів та письменників розглядалися у працях Р. Ф. Сафіуліної, Ф. К. Ятимової [Сафіулліна 2007; Ятимова 2008]. Атрибутивні моделі синтаксичної організації тюркських мов, де побіжно йдеться і про порівняння як означальне словосполучення, знайшли місце в дослідженні М. О. Баскакова [Баскаков 1975, 144]. З точки зору розвитку структури порівняльні конструкції у системі афіксації тюркських мов вивчав Г. Янковський [Jankowski 1992, 261]. Тому є сенс розглянути кримськотатарське порівняння в загальнотюркському контексті загальномовних граматичних категорій, що становили предмет досліджень багатьох лінгвістів-тюркологів, а саме [Гаркавец 1988, Коклянова 1954, Самойлович 2002, Чобан-заде 2003, The Turkic... 1998].

Як зазначають Л. Йохансон та Е. Чато, у граматичних конструкціях, що виражають тотожність чи уподібнення (*equality* та *similarity* у термінології оригіналу), типу 'A is as big as B' та 'A sings like B', модель порівняння зазвичай маркує післяйменник або суфікс еквіваленту. Так, „білий як сніг” може бути виражений у каракалпакській мові *qarday aq*, в узбецькій *kârday âppâq*, у татарській *qar şikêllê*, у якутській *xâr kurduk maŋan*. Стандартні маркери можуть супроводжуватися емпатичним елементом з метою підсилення, як у турецькій мові *tıpkı „same, точно”* [The Turkic... 1998, 57].

О. М. Самойлович [Самойлович 2002, 38] виділяє три групи післяйменників за формальним вираженням: післяйменники-прислівники, післяйменники-сполучники та післяйменники, що відповідають слов'янським прийменникам та сполучникам, до яких і відноситься післяйменник *киби* „як, наче, подібно до того як”. Хоча формально ця частка є післяйменником, та часто вона наближається до словотворчих напівафіксів: можна сказати *сенинь кибилер* „схожі на тебе” (Pl.). Цей рефлекс присутній і в татарській мові: *Аз-мы Сэйфелмөлек кебек егетләр, Гашиыйкыктан диваналар кебекләр?* [фольк.] „Чи мало джигітів, як Сайфелмулек, що від кохання, наче безумці”. Аналогічно афікс множини може приєднуватися до афікса з порівняльним значенням -дай: *Чобан деген йигитлер, Ерлик сатар, асабам, Асыл сенинь башына, аманым аман, Биздайлар етер, асабам* [фольк.] „Пастух сказав хлопцям, що продає мужність: – Тобі, як і нам, вистачить”.

Сполучник *санки* перського походження дехто з тюркологів вважає сполучним засобом підрядних речень порівняння (напр., [Гаджиева et al. 1986, 212]). Дійсно, у літературних прикладах різних тюркських мов знаходимо його в цій функції. Порівняймо: аз. *Бу кун сәһәрдән Рустам кишинин иши дүз қәтирмирди, санки јолунун үстүндән гара пишик адламыш, ја да габагына довшан чыхмышды!* „Сьогодні з (самого) ранку не йшли справи у Рустама-кіши, наче чорна кішка йому дорогу перейшла, чи заєць трапився назустріч”; гаг. *Гелсән бизә, санки не олур?* „Якщо прийдеш до нас, наче що буде?”; кум. (кайтасе. діал.) *Умар коп сойлэй, санки бари затни биләган болуп горума суйа* „Умар багато говорить, наче він хоче мати вигляд всезнайки” (приклади наведено за [Гаджиева et al. 1986, 212]). Проте в кримськотатарському фольклорі *санки* зустрічається в простому реченні як у препозиції, так і в позиції післяйменника, схожій з позицією *киби*, *бенъзер* та іншими формами. Очевидно, зміна позиції у фольклорному мовленні відбулася під впливом аналогії, отже сполучник виглядає синонімічним засобом утворення порівняльної конструкції.

Отже, порівняння в кримськотатарській мові утворюється аналітичним (за допомогою післяйменників) та синтетичним (за участі афіксів) способами за допомогою різних лексико-граматичних засобів, які використовуються паралельно для стилістичної різнобарвності і для створення образності, пор.: *гуль киби, гульдай* „як троянда” – семантично тотожні конструкції [Меметов 2006, 169]. Для демонстрації граматичних засобів порівняння у кримськотатарській мові вважаємо за доцільне класифікувати їх наступним чином:

1. Афікси порівняльного значення –*дай/-тай/-дайын* (про полеміку навколо визначення частин мови), афікси порівняльного ступеню –*джа/-дже/-ча/-че, -дан/-ден/-тан/-тен, -ракъ/-рек*, що мають конкретизуюче значення: *къаядай бир буюк таи* „великий камінь наче скеля”, *къуйругъу янына къайтандай* „хвіст у нього як мотузка”. Порівняння також може використовуватися для вираження предикативних відношень: *узунджаракъ таякъ, эслиджерек адам, юксекчерек бина; Сом сьрмадан акътыр, а джаным, Сенинъ билегинъ, аман, аман* [Шерфединов 1979, 86] „Біліші за срібну нитку, о душа моя, Твої руки, аман, аман”; *Абулардан яхшысы ёкъ* „краще за цих нема”. Для кращого розуміння значення еквативу –*џа/-џă* та афіксів –*дай/-тай* слід додати, що в мовах різного ареалу вони вживаються на позначення приблизності тюркських числівників: уйгур. *онџă* „близко десяти”, хакас. *џегирбеџе* „близко двадцяти”; киргиз. *отуздай* „приблизно тридцять”, казах. *eludej* „близко п’ятдесяти”, башкир. казмаш. підгов. *altmyŋtaj* „приблизно шістдесят” [СИГТЯ 1988, 196-197].

Деякі афікси з порівняльним значенням здатні утворювати звукові пари, які в тюркських мовах належать до засобів словотвору, додаючи мовленню відтінок розмовності, фольклорності та створюючи певну ритміку тексту. У парних словах повторення окремих звуків додає жвавості і барвистості, відтінок невимушеності мовлення: *Яшь чакларда йори торган идем, Сəхрəлəрдə йəргəн боландай; Яшь гомерлəр үткəч, йəрим хəзер Бəгəрлəнгəн карə еландай* [фольк.] „В молоді роки я ходив, як олень степом, Молодість минула, тепер моя хода, як у чорної змії, що згорнулася”.

2. Післяйменники. Основне значення післяйменника *киби* (діал. *кибик, гиби, гибик*), за визначенням А. М. Меметова, порівняння, проте іноді може мати ад’єктивне значення [Меметов 2006, 291], наприклад, *Аджы бибер киби тили бар* „язык у неї з перцем, язиката людина”. Однак зазвичай цей післяйменник вживається для вираження зовнішньої та внутрішньої якостей, смислових особливостей предмета чи явища: *Агъа-къардаш киби яшамакъ* „жити як рідні брати”; *Анам, бабам къозу кибик агълашыр* [Олесницький 1910, 56] „Мої мати і батько як ягнята плачуть”; *эки холуна эки харпус кибик эки таи алды* [Радлов 1896, 35] „у дві руки як два кавуна два каменя взяв”; *Ала кегъаты, карандашны ала колуна башлай бираз сызык язме эрнек гиби сонъ ала кегъатны окуй озю падышагъа* [Радлов 1896, 236]. Для підсилення значення порівняння в якості модальних слів уживаються сполучники *гуя, санки, тыпкъы*: *гуя таи киби* „як камінь”, *санки айван киби* „як тварина”, *тыпкъы копек киби* „точно як собака”.

Слід зазначити, що післяйменник наближення *къадар*, який у споріднених мовах має другорядне значення порівняння (пор. значення у турецькій *Aslan kadar kuvvetli* „сильний як лев”, татарській *Кар яфрак кадәр* „сніг як листя”, у кримськотатарській мові цього значення не фіксує).

3. Сполучники перського походження *санки, гуя*. Сполучник *санки* синонімічний післяйменнику *киби* (див. п. 2): *Алты да къызнынъ бириси Сундюс, Козьлери бар санки къундуз* [Шерфединов 1979, 154] „Одна з шести дівчат Сундюс, Очі в неї, як день”. Сполучник *гуя*, який уживається у складнопідрядних реченнях та з метою підсилення значення може вживатися у порівняльних конструкціях простого речення: *гуя таи киби* „як камінь”.

4. Сполучні слова *дерсинъ, деп*. Часова форма дієслова *демек* „говорити, сказати” *дерсинъ* та дієприслівникова форма *деп* часто виступають у ролі сполучних слів з компаративним значенням: *Qartlar yolun, baba yurtın tuqaddes dep tanırlar* [М. Нузет] „Шлях предків, батьківську хату шанують наче святих”; *Suvğa tuşken şavlesi de, bir kümişday yaltıray, Dersin ki, suv pek salqın da, sanki üşür, qaltıray* [М. Нузет] „Промені падають у воду, сяючи наче срібло, І тремтять наче замерзли, немов вода дуже холодна”.

5. Крім вище зазначених засобів у кримськотатарській мові компоненти порівняння поєднуються між собою за допомогою повнозначних слів, що мають різні лексико-семантичні відтінки значень компаративності. До таких належать іменник *шекиль* „форма, вид, образ” (*доландач шекли* „зигзагоподібний”) та дієслова *ошамакъ* „бути подіб-

ним”, *санмакъ* „здаватися чимось, вважати, прийняти за когось”, *аньдырмакъ* „нагадувати когось, бути схожим на когось”: *Къаршыдан корьдим сени, Ал гулюм сандым сени* [Шерфединов 1979, 93] „Напроти побачив тебе, Червоною трояндою здалася ти мені”; *Зейнебимнинъ сачлары далгъа аньдырыр* „Волосся моєї Зейнеб нагадує хвилю”. Як це видно з прикладів, для розуміння стилістичних функцій граматичних засобів порівняння, необхідно з’ясувати шляхи їх утворення і морфологічного оформлення. Основне призначення дієслова *бенъзетмек* (переважно вживається у порівняльних конструкціях у формі *бенъзе-осн.-р-аф.* майб.ч., 3 ос. одн.), яке узгоджується з об’єктом порівняння у формі датива, – уподібнення предмета за зовнішнім виглядом і за формою. Відрізняється нестабільною позицією по відношенню до позначуваного слова, вживається як до, так і після залежного слова, вимагаючи від нього давального відмінка: *Пугунынъ козылери бенъзер ириси, Залым да авджы, наслы да къайдынъ бу джана* [Шерфединов 1979, 76] „Очі в пугача подібні до коралів, Жорстокий мисливцю, навіщо занапастив ти цю душу?”; *Къа-мыша бенъзер Зеранынъ бели, Геджеден къара сачынынъ тели* [Шерфединов 1979, 202] „Талія Зери подібна до тростини, Темніше за ніч її волосся”. За своєю функцією конструкції з *бенъзер* мають значення не майбутнього часу, а, як у прислів’ях та наказах, виражають постійну дію, а радше постійну ознаку дії, яка відбувається поза часом і простором та співвідноситься як з майбутнім, так і з теперішнім часом. Ймовірно, форма *бенъзер* займає перехідну позицію між повнозначним словом (як у конструкції *Бенъзери ёкъ* „незрівнянний, унікальний”) та післяйменником, оскільки вона формально характеризується незмінністю, а вживання теперішнього часу *бенъзей* семантично та стилістично відрізняється: *Ягъмур ягъа-джакъкъа бенъзей* „скидається на дощ, схоже, що піде дощ”.

6. Допоміжні дієслова *эт-* „робити”, *бол-*, *ол-* „бути”: *Мен Кефедє бир везиринъ хызы идим; Хафесте бесленен бульбулю идим; Ачылмамыш, тутулмамыш гулю идим* [Олесницький 1910, 45] „Я була донькою феоDOSійського візира; Була соловейком, вигодуваним у клітці. Я була нерозкритою, неторканою трояндою”; *Кок когерджин болайым да Азбарынъа къонайым* [Шерфединов 1979, 93] „Сивим голубом сяду на твоє подвір’я”; *Хойнундаки мемелер Ем зарф олмуш, ем финджан* [Олесницький 1910, 26] „У неї груди і як блюдця, і (як) філіжанки”.

7. У предикативному відношенні є чимало випадків, коли компоненти порівнюються за допомогою інтонації. Такі форми зазвичай використовуються у поезії: *Тили шекер, агъызы оймакъ, Олурмы гузеле тоймакъ* [Шерфединов 1979, 133] „Розмова її, як цукор, ротик її, немов наперсток, Чи можливо надивитися на таку красуню?”.

Таким чином, у формальній та змістовій організації порівняння беруть участь усі мовні рівні: граматики (фонетика, словотвір, морфологія, синтаксис), лексика.

Слід зазначити, що окрім головної функції порівняння, післяйменник *киби* та афікс – *дай* у поєднанні з окремими формами дієслів здатні створювати різноманітні відтінки значень деяких часових форм. Такими є конструкції:

1) „дієприкметник + післяйменник *киби*”, що означає попередню дію, після якої негайно починається головна: *Мышыкъ долаптан чыкъкъаны киби манъа тикиле* „Як тільки кіт вискочив з шафи, (одразу) кинувся на мене”. У реченнях з прямою мовою такі конструкції виражають моментальність дії: *Бу ал, ач козюнъни, юм козюнъни деген киби, бир анъ ичинде олып кечти* „Це сталося раптово” (букв. ніби сказав розплющ око, заплющ око);

2) післяйменник *киби* у поєднанні з часовими формами дієслова може надавати відтінок удаваності: *Адалет йыкъыладжакъ киби олгъанда, халкънынъ гурюльтиси тына, токътала* „Коли, здавалося, Адалета буде подолано, натовп завмер (досл. завмирає-теп.ч.)”;

3) у заперечних конструкціях з дієсловом у майбутньому часі післяйменник *киби* надає значення зниженої ознаки, якості: *Айтыладжакъ киби зарар олмады* „суттєвої шкоди не було”; *Айтыладжакъ киби дюльбер дегиль* „не дуже вже гарно”; *Айтыладжакъ киби акъыллы дегиль* „не дуже вже розумний”. Навпаки, у стверджувальних реченнях конструкція „дієслово у майбутньому часі + післяйменник *киби*” має значення посиленої дії: *корюледжек киби шей* „річ, яку варто подивитися”.

Характерною рисою кримськотатарської мови, як і тюркських мов в цілому, є вираження способом порівняння фактично конструкцій розміру. Такі конструкції в принципі використовуються в тих ситуаціях, коли слухачеві, адресатові невідомі точні розміри предмета, і для порівняння обирається відомий еталон (наприклад, *сарымсакътай азылу*

„з зубами, як часник”, *козьлери тостагъан киби* „очі як блюдця”). Також вони використовуються до предметів відомого розміру, якщо потрібно описати помітне відхилення від норми, наприклад, *ат башы киби бала* „дитина з голову коня”. У мові нашої вибірки вимірюваними об’єктами найчастіше бувають: частини тіла людини (*сачларын бир къулач* „її волосся як п’ядь”), сама людина (*даг киби адам* „чоловік як гора”), домашні тварини та їх частини (*къолумдайын кекиреч* „гребінець як долоня”), предмети неживої природи (*таш къарпыз киби* „камінь як кавун”). Вживається також вимірювання видимого розміру небесних тіл за допомогою порівняння з еталоном (*ай сини киби* „місяць як таця”).

Таким чином, у процесі порівняння у кримськотатарській мові використовуються різноманітні засоби, а саме: післяйменники, афікси, сполучники, повнозначні слова та окремі форми цих слів, модальні дієслова та інтонація. А сама порівняльна конструкція здатна передавати не лише компаративні відношення, але й становить найбільш іконічний спосіб вираження розміру, швидкої зміни дій, моментальності дії та інших аспектів дії.

Джерела та література:

- Баскаков Н. А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков: Словосочетание и предложение [Текст] / Н. А. Баскаков. – М.: Наука, 1975.
- Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Синтаксис [Текст] / Н. З. Гаджиева, Б.А. Серебрянников. – М.: Наука, 1986.
- Гаркавец А. Н. Тюркские языки на Украине (Развитие структуры) [Текст] / А. Н. Гаркавец. – К.: Наукова Думка, 1988.
- Исхак А. Тукайнын шигъри осталыгы [Текст] / А. Исхак. – Казан: Татгосиздат, 1963.
- Коклянова А. А. Послелого и служебные имена в узбекском языке [Текст] / А. А. Коклянова // Труды Ин-та языкознания АН СССР. – Т. III. – 1954. – С. 188–211.
- Меметов А. Крымтатарский язык. Ч.1. Общие сведения о языке. Ч. II. Морфология. Учебное пособие [Текст] / А. Меметов, К. Мусаев. – Симферополь: Крымское учебно-педагогическое государственное издательство, 2003.
- Меметов А. М. Земаневий кырымтатар тили [Текст] / А. М. Меметов. – Симферополь: Кырым девлет окув педагогика нешрияты, 2006.
- Меметова Э. Ш. Кырымтатар тилининъ услубиети [Текст] / Э. Ш. Меметова. – Симферополь: Кырым девлет окув-педагогика нешрияты, 2001.
- Нузет М. – Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi. Cilt 13. Kırım Türk-Tatar Edebiyatı [Електронний ресурс] / [ed. N. Kosoglu]. – Ankara, 1999. – Режим доступа: <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>
- Олесницкий А. Песни крымских турок [Текст] / [упор. А. Олесницкий]. – М., 1910.
- Поварисов С. Ш. Сравнения в татарском языке (В лексико-грамматическом и стилистическом планах): Автореф. дис. ... канд. филол. наук / С. Ш. Поварисов. – Уфа, 1965.
- Радлов В. В. Образцы народной литературы северных тюркских племен. Ч. VII. Наречия Крымского полуострова [Текст] / [сост. В. В. Радлов]. – СПб: [б.в.], 1896.
- Самойлович А. Н. Краткая учебная грамматика османско-турецкого языка [Текст] / А. Н. Самойлович. – [Репр. изд. 1925 г. с доп. и исп.] – М.: Вост. лит.: Муравей, 2002.
- Сафиуллина Р. Ф. Традиции фольклора в творчестве Габдельжаббара Кандалый: Автореф. дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.01.09 [Текст] / Р. Ф. Сафиуллина. – Казань, 2007.
- Севортян Э. В. Крымско-татарский язык [Текст] / Э. В. Севортян // Языки народов СССР: в 5 т. – Т.2: «Тюркские языки». – М.: Наука, 1966. – С. 234–259.
- СИГТЯ 1988 – Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология [Текст] / [ред. Н. А. Баскаков, Н. З. Гаджиева, А. Н. Кононов и др.]. – М.: Наука, 1988.
- Хаков В. Х. Татар теленен стилистикасына кереш [Текст] / В. Х. Хаков. – Казан, 1963.
- Чобан-заде Б. Кырымтатар ильмий сарфы [Текст] / Б. Чобан-заде; [ред. А. М. Эмирова]. – Симферополь: ДОЛЯ, 2003.
- Шерфединов Я. Звучит кайтарма [Текст] / [сост. Я. Шерфединов]. – Ташкент, 1979.
- Ятимова Ф. К. Особенности языка и стиля поэзии Разиля Валеева : Автореф. дис. ... канд. филол. наук: спец. 10.02.02 [Текст] / Ф. К. Ятимова. – Казань, 2008.
- Jankowski H. Gramatyka języka krymskotatarskiego [Текст] / H. Jankowski. – Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, 1992.
- Öner M. Bugünkü kırçak türkçesi [Текст] / M. Öner. – Ankara: Türk Dili Kurumu, 1998.
- The Turkic Languages [Текст] / [Edited by L. Johanson and E. A. Csato]. – London: Routledge, 1998.
- Yong-Song Li. Türk Dillerinde Sontakılar [Текст] / Yong-Song Li. – Istanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, 2004.